

Naar de letter

Uitgegeven onder auspiciën van het Huygens Instituut van de Koninklijke
Nederlandse Akademie van Wetenschappen

Projectcommissie: G.J. Dorleijn, Groningen; A. Kets-Vree, Den Haag; A.L.
Sötemann, Utrecht; P.J. Verkruijsse, Amsterdam; H.T.M. van Vliet, Den Haag

Copyright van deze uitgave © 2010 Koninklijke Nederlandse Akademie van
Wetenschappen/Marita Mathijsen, Amsterdam

Naar de letter Handboek editiewetenschap

Marita Mathijsen

ISBN 978-90-6984-616-3

Eerste druk 1995

Tweede, herziene oplaat 1997

Derde, ongewijzigde oplaat 2003

Vierde, ongewijzigde oplaat 2010, met een toegevoegd nawoord 'Vijftien jaar
Naar de letter'

Inhoudsopgave

	Voorwoord	11
	Inleiding	15
1.	Korte geschiedenis van het editeren	19
2.	Wat een editeur zich dient af te vragen voor hij aan een editie begint	31
2.1.	<i>De keuze van het werk</i>	34
2.2.	<i>Het doelpubliek</i>	38
2.3.	<i>Varianteneditie of editie van één versie</i>	40
2.3.1.	<i>Documentaire bronnen</i>	44
2.3.1.1.	<i>Manuscripten, typoscripten en andere unica</i>	44
2.3.1.2.	<i>Drukken</i>	47
2.3.2.	<i>De functie en de opeenvolging van de documentaire bronnen</i>	49
2.3.3.	<i>Genre</i>	52
3.	Editietypen	57
3.1.	<i>Historisch-kritische editie</i>	58
3.1.1.	<i>Secundaire documenten</i>	59
3.1.2.	<i>De historisch-kritische editie van volledige werken</i>	60
3.1.3.	<i>Kritiek op de historisch-kritische editie</i>	62
3.2.	<i>Studie-editie</i>	65
3.3.	<i>Leeseditie</i>	67
3.4.	<i>Overige editietypen en -benamingen</i>	68
3.4.1.	<i>Facsimile-editie</i>	69
3.4.2.	<i>Edities volgens de 'critical-text'-theorie</i>	71
3.4.3.	<i>Archiefeditie</i>	75
3.4.4.	<i>Overige termen</i>	76
3.5.	<i>Toenadering tussen verschillende editietypen</i>	76

4.	Het materiaal	83
4.1.	<i>Secundaire of objectieve bibliografie</i>	84
4.2.	<i>Primaire of subjectieve bibliografie</i>	86
4.2.1.	<i>Zelfstandige publikaties</i>	87
4.2.2.	<i>Tijdschriftpublicaties en verspreid gepubliceerde bijdragen</i>	88
4.2.3.	<i>Manuscripten</i>	90
4.2.4.	<i>Secundaire documenten</i>	94
4.2.5.	<i>Nog een aantal aanwijzingen</i>	95
5.	Zoekwegen	99
5.1.	<i>Het samenstellen van de secundaire of objectieve bibliografie</i>	100
5.1.1.	<i>Zelfstandig verschenen titels en tijdschriftpublicaties</i>	100
5.1.2.	<i>Artikelen in dag- en weekbladen</i>	101
5.1.3.	<i>Ongepubliceerd onderzoek</i>	102
5.2.	<i>Het samenstellen van de primaire of subjectieve bibliografie</i>	103
5.2.1.	<i>Het achterhalen van zelfstandig verschenen titels</i>	103
5.2.2.	<i>Het achterhalen van tijdschriftpublicaties en verspreid gepubliceerde bijdragen</i>	107
5.3.	<i>Autopsie van gedrukte werken</i>	109
5.3.1.	<i>Openbare en wetenschappelijke bibliotheken in Nederland en België</i>	111
5.3.2.	<i>Buitenlandse bibliotheken</i>	112
5.3.3.	<i>Bibliotheken van instellingen en particulieren</i>	112
5.4.	<i>Archiefbezoek</i>	114
5.4.1.	<i>Organisatie van het archiefwezen</i>	114
5.4.2.	<i>Genealogisch onderzoek</i>	115
5.4.2.1.	<i>Genealogisch onderzoek naar de auteur</i>	115
5.4.2.2.	<i>Het achterhalen van nabestaanden</i>	116
5.4.3.	<i>De speurtocht naar manuscripten</i>	117
5.4.3.1.	<i>Openbare archiefbewaarp plaatsen</i>	117
5.4.3.2.	<i>Archieven van verenigingen en genootschappen</i>	120
5.4.3.3.	<i>Particulieren</i>	121
6.	Selectie van de primaire documentaire bronnen	123
6.1.	<i>Autorisatie: verwarring in de terminologie</i>	124
6.1.1.	<i>Definitie van autorisatie</i>	130
6.1.2.	<i>Hoe autorisatie vastgesteld kan worden</i>	131
6.1.3.	<i>Wanneer zijn ongeautoriseerde bronnen toch van belang in een editie?</i>	137
6.1.4.	<i>Geautoriseerde bronnen en hun belang voor de verschillende editie-typen</i>	141
6.2.	<i>Autorisatie en machtiging tot publikatie</i>	141
6.3.	<i>Chronologie, onderlinge afhankelijkheid en constructie van een stemma</i>	143
7.	De keuze van de basistekst	149
7.1.	<i>De copy-text-theorie</i>	161
7.2.	<i>De keuze tussen kopij, drukproeven en (eerste) druk</i>	165
7.3.	<i>De keuze van een exemplaar van een druk</i>	168

-
8. De geschiedenis van het drukken en gevolgen voor het editeren 171
- 8.1. *Analytische bibliografie* 174
- 8.2. *Het drukproces in de handpersperiode* 175
- 8.2.1. *Het drukproces in verband met de editiewetenschap* 185
- 8.2.1.1. *Veranderingen tussen kopij en kopie en oorzaken daarvan* 185
- 8.2.1.2. *Fasen in het proces van kopij naar druk* 193
- 8.3. *Technische veranderingen na 1800 binnen de hoogdrucktechniek* 206
- 8.3.1. *Vernieuwingen in de drukpersen* 206
- 8.3.2. *Machinaal papier* 207
- 8.3.3. *Stereotypie* 207
- 8.3.4. *De rotatiepers* 210
- 8.3.5. *Zetmachines* 211
- 8.3.6. *Veranderingen in gebruiken op de uitgeverij* 212
- 8.4. *Na 1950: het tijdperk van de vlakdruk* 214
- 8.4.1. *De offsetdruk* 215
- 8.4.2. *Nieuwe vormen van zetten: film-, foto- en computerzetsel* 217
- 8.4.3. *Veranderingen in gewoonten op de uitgeverijen* 220
- 8.5. *Conclusies voor de editeur van negentiende- en twintigste-eeuwse teksten* 223
9. Beschrijving van drukken en collatie 231
- 9.1. *Analytisch-bibliografische beschrijving* 232
- 9.2. *Collatie* 240
- 9.2.1. *Het onderscheiden van drukken* 240
- 9.2.2. *Externe collatie* 241
- 9.2.3. *Interne collatie* 241
- 9.2.4. *Methoden om te collationeren* 242
- 9.2.5. *Haalbaarheid van collationeren en editeren* 243
10. Kritische evaluatie van de basistekst en constitutie van de leestekst 247
- 10.1. *Kritiek op de basistekst* 247
- 10.1.1. *Fouten of corrupties* 250
- 10.2. *De constitutie van de leestekst* 252
- 10.2.1. *Editeursingrepen in gedrukte basisteksten* 253
- 10.2.2. *De constitutie van handgeschreven basisteksten* 254
- 10.2.3. *Algemene editeursingrepen* 257
- 10.2.3.1. *Spelling* 257
- 10.2.3.1.1. *De behandeling van spelfonten* 259
- 10.2.3.2. *Interpunctie, kapitalisering, aliniëring, witregels* 260
- 10.2.3.3. *Afkortingen* 262
- 10.2.3.4. *Aaneenschrijvingen en loskoppelingen* 263
- 10.2.3.5. *Woordafbrekingen en koppeltekens* 263
- 10.2.3.6. *Typografische aanpassingen* 263
- 10.2.4. *De verantwoording van de editeursingrepen* 267

11.	Varianten	271
11.1.	<i>Het complex van een literair werk</i>	272
11.1.1.	<i>Varianten en lezingen</i>	272
11.1.2.	<i>Het werk in zijn geheel en in de delen</i>	274
11.1.3.	<i>Lagen en versies in documentaire bronnen</i>	277
11.1.4.	<i>Paralipomena</i>	282
11.1.5.	<i>Nieuw werk of een nieuwe versie?</i>	283
11.2.	<i>Beschrijving van de documentaire bronnen</i>	284
11.2.1.	<i>Siglen</i>	285
11.2.2.	<i>Elementen van de beschrijving</i>	288
11.2.3.	<i>Diacritische tekens</i>	290
11.2.3.1.	<i>Het systeem-Verkruisje</i>	290
11.2.3.2.	<i>Diacritische tekens gehanteerd door het Constantijn Huygens Instituut</i>	294
11.2.3.3.	<i>Diplomatische weergave van een manuscript door middel van de typografie</i>	296
11.3.	<i>Variantensystemen</i>	297
11.3.1.	<i>Inclusief apparaat</i>	306
11.3.2.	<i>Exclusieve apparaten</i>	310
11.3.2.1.	<i>Het gelemmatiseerd apparaat</i>	310
11.3.3.	<i>Het synoptisch apparaat</i>	316
11.3.4.	<i>Variatie en combinatie van synopsis- en lemma-apparaat</i>	318
11.3.5.	<i>Paralleldruk</i>	321
11.3.6.	<i>Combinaties van variantensystemen in één editie</i>	321
11.4.	<i>Editeursingrepen: in het variantenapparaat of gescheiden?</i>	326
11.5.	<i>Volledige variantenweergave of een keuze?</i>	327
12.	<i>De commentaar</i>	333
12.1.	<i>Discussies over de commentaar: wetenschappelijke status en duurzaamheid</i>	334
12.2.	<i>Wat is er aan commentaar nodig bij de verschillende editietypen?</i>	337
12.3.	<i>Commentaar bij historische teksten</i>	339
12.3.1.	<i>Problemen bij historische teksten</i>	341
12.3.1.1.	<i>Annotaties bij historische teksten</i>	343
12.3.2.	<i>Grenzen van de historische commentaar</i>	346
12.4.	<i>Onderdelen van de commentaar</i>	348
12.5.	<i>Plaatsing van de commentaar</i>	348
12.6.	<i>Registers</i>	348
13.	<i>De ordening van de editie</i>	353
13.1.	<i>Ordening van een editie van volledige werken</i>	353
13.1.1.	<i>Chronologische ordening</i>	353
13.1.2.	<i>Ordening naar genre</i>	356
13.1.3.	<i>Ongebundeld of ongepubliceerd werk</i>	357
13.2.	<i>De ordening van deeledities</i>	358
13.3.	<i>De ordening van het variantenapparaat en de commentaar</i>	359
13.3.1.	<i>Volgorde van de apparaat- en commentaar delen</i>	359

14. Speciale problemen bij het uitgeven van brieven, dagboeken en historische documenten 363
- 14.1. *Brievenedities* 363
- 14.1.1. *Wetenschappelijke eisen* 363
- 14.1.1.1. *Volledige publikatie* 364
- 14.1.1.1.1. *Deeedities* 369
- 14.1.1.1.2. *Selectieve edities* 369
- 14.1.1.1.3. *Regestenuitgave* 370
- 14.1.1.2. *Variantenapparaat* 372
- 14.1.1.3. *Retourbrieven* 375
- 14.1.1.4. *De editeursverantwoording* 375
- 14.1.1.5. *De commentaar* 375
- 14.1.2. *Volgorde van de werkzaamheden* 376
- 14.1.2.1. *De constitutie van de leestekst bij brieven* 377
- 14.1.2.2. *Archiefeditie* 379
- 14.1.2.3. *De keuze van de basistekst* 379
- 14.1.2.4. *Aanpassingen in de leestekst* 382
- 14.1.2.5. *Beschrijving van de documentaire bronnen* 384
- 14.1.2.6. *Codering* 384
- 14.1.2.7. *Rangschikking van de brieven* 385
- 14.1.2.8. *Dateringsproblemen* 386
- 14.2. *Dagboeken, memoires en ongepubliceerde autobiografieën* 386
- 14.3. *De editie van historische documenten* 388
15. *Nalatenschappen* 393
- 15.1. *De ordening van het overgeleverde materiaal* 393
- 15.2. *Criteria voor publikatie in een nalatenschapseditie* 395
- 15.3. *Keuze van de basistekst en constitutie van de leestekst* 397
- 15.4. *Ordening in de editie* 400
16. *Computerhulp bij het editeren* 403
- 16.1. *Database-programma's* 404
- 16.2. *Registers* 404
- 16.3. *Concordanties* 405
- 16.4. *Bibliografieën* 406
- 16.5. *Hypertekst* 406
- 16.6. *Tekstvergelijkingsprogramma's* 407
- 16.7. *Het inlezen van teksten* 409
- 16.8. *De CD-ROM* 411
- 16.9. *De consequenties van het gebruik van de computer door de auteur* 412

Bibliografie 415

Bijlage 1. De Nederlandse en Belgische nationale bibliografie 433

Bijlage 2. Committee on Scholarly Editions. Guiding questions 445

Register 449

Vijftien jaar *Naar de letter* i

Voorwoord

Niet zonder schroom stuur ik dit boek de openbaarheid in. Er wordt al jaren uitgekeken naar 'het handboek'. Ik vrees dat de verwachting is, dat er nu eindelijk een wetboek voor editeurs op tafel komt, dat door zijn duidelijke voorschriften een einde maakt aan beunhazerij in het vak. Toen ik meer dan twaalf jaar geleden aan de Universiteit van Leiden voor studenten Nederlands een felle lezing gaf over de editiechaos in Nederland, was ik ervan overtuigd dat het met die chaos wel snel afgelopen zou zijn zodra editeurs zich wat meer zouden verdiepen in de theorie van het editeren.¹ Met de oprichting van het Bureau Basisvoorziening Tekstedities² in 1983 en de toenemende aandacht voor de opleiding van editeurs is er binnen academische kringen wel veel verbeterd, maar uitgeverijen gaan ongegeneerd door met onzorgvuldige heruitgaven. Inmiddels weet ik dat het niet alleen in de nationale praktijk, maar ook in de internationale theorie een chaos is. De vele 'Sonderheften', congresverslagen, speciale tijdschriften, bundels en introducties in de 'textologie' volgen elkaar in zo'n snel tempo op dat het alleen al fysiek bijna onmogelijk is om het hele internationale publikatiepodium te overzien. Bovendien zijn de publikaties onderling meestal niet vergelijkbaar, omdat ze vanuit verschillende invalshoeken geschreven zijn. Dat ik toch gepoogd heb richtlijnen voor editeurs op te stellen en een overzicht te geven van de internationale theorieën, mag wel pretentius genoemd worden. Maar ik ben ervan overtuigd dat er behoefte is aan een ordening van de ontmoedigende hoeveelheid informatie over het editeren. Al zal de chaos niet bedwongen

---

¹ Gepubliceerd onder de titel 'De editiechaos in Nederland' in *De revisor* 10 (1983), 60-66, 71.

² Het tegenwoordige Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis (CHI).

worden, in elk geval hoop ik enkele wegen aangewezen te hebben om er doorheen te komen.

Het grootse plan voor een handboek voor teksteditoren is ontstaan in de gelederen van de commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen die in 1987 het Bureau Basisvoorziening Tekstedities evalueerde. Naar aanleiding van het rapport van die commissie nam drs. Ronald Spoor, hoofdambtenaar van het toenmalige ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, contact op met de directeur van het BBT, prof. dr. H.T.M. van Vliet, om met een speciale subsidie een dergelijk boek tot stand te brengen. Door de subsidie van het Ministerie van O. en W. kon ik enige tijd vrijgesteld worden van mijn onderwijstaken aan het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam. Mijn vakgroep, Moderne Nederlandse Letterkunde, gaf mij alle medewerking. Bovendien kreeg ik de gelegenheid cursussen analytische bibliografie te volgen bij Prof. dr. Frans A. Janssen en bij dr. P.J. Verkruijse. Door de tijdelijke aanstelling van een assistente, Greetje Heemskerk, die de ondankbaarste klussen uit ons vak op zich nam, namelijk het vervaardigen van fotokopieën en het bibliografisch speurwerk, kon ik me concentreren op het eigenlijke werk. Van meet af aan begeleidde een projectcommissie, bestaande uit prof. dr. G.J. Dorleijn, dr. A. Kets-Vree, prof. dr. A.L. Sötemann, dr. P.J. Verkruijse en prof. dr. H.T.M. van Vliet, de werkzaamheden kritisch. Voor de vele relevante correcties en aanvullingen dank ik de commissie van harte. Hoofdstuk vijf kent drie auteurs. De eerste versie werd geschreven door Greetje Heemskerk, en herschreven door mij, waarna Piet Verkruijse de uiteindelijke redactie voor zijn rekening nam. Bijlage 1 werd geheel verzorgd door Piet Verkruijse op basis van het BIZON-programma. De laatste versie van het handboek is met Prof. dr. H.T.M. van Vliet grondig en zorgvuldig doorgesproken. De telefoondienst heeft geregeld een urenlange verbinding open moeten houden tussen Amsterdam en Den Haag of, in de avonduren en weekends, Wijk bij Duurstede. Mijn broer Robert Verkooijen ondersteunde het handboek met een speciaal daarvoor geschreven computerprogramma en door zijn bemiddeling bij de kleine onenigheden met de programmatuur die iedere alpha-wetenschapper geregeld heeft.

Toestemming tot publikatie van afbeeldingen kreeg ik van het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum Den Haag, van de Stedelijke Openbare Bibliotheek Brugge, van het Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven, van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde en de Universiteitsbibliotheek van Leiden, van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, van de Koninklijke Vereeniging ter Bevordering van de Belangen van de Boekhandel, van het Bilderdijk-Museum, het Multatuli-Museum, van Harry G.M. Prick, van uitgeverij De Bezige Bij, de Basler Papiermühle, het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam, de Universiteitsbibliotheek van Gent, de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, het Gemeente-archief Amsterdam en van enige particulieren. De Universiteitsbibliotheek

Amsterdam ondersteunde de uitgave door af te zien van de gebruikelijke reproductierechtvergoeding.

In de laatste fase van het project had ik door persoonlijke omstandigheden extra hulp en steun nodig. Op onbaatzuchtige wijze en zonder ophef hielpen Lisa Kuitert, Piet Verkruijsse en Dik Zweekhorst mij met het verzamelen van fotomateriaal en met correcties. Het CHI, in de personen van Dick van Vliet en Annemarie Kets, en Frederik Bos van de afdeling Edita van de KNAW maakten het met hun meer dan gewone inzet van krachten mogelijk dat dit boek toch nog in 1994 kon verschijnen.

Ik draag dit boek op aan de nagedachtenis van mijn man, Hub. Mathijsen († 3 juni 1994).

Bij de vierde oplaat 2010

Deze vierde oplaat van *Naar de letter. Handboek editiewetenschap* is online gepubliceerd via de websites van het Huygens Instituut – KNAW, de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren en Amsterdam University Press, en is in boekvorm verkrijgbaar door middel van printing on demand via Amsterdam University Press. Evenals de derde oplaat uit 2003 is deze uitgave een ongewijzigde herdruk van de tweede, herziene oplaat uit 1997. Voor deze gelegenheid schreef Marita Mathijsen een nawoord, waarin ze terugblijkt op ‘Vijftien jaar *Naar de letter*’ en aangeeft op welke punten haar ‘grijze bijbel’ verouderd is of aangevuld zou moeten worden (zie p. i-vi aan het einde van deze uitgave). In een dergelijke actualisering zal het Huygens Instituut voorzien door de publicatie van een digitale *Handleiding Teksteditie*. Daarnaast blijft het ‘oude’ handboek dus gewoon bestaan, niet alleen omdat de meeste onderdelen ervan na vijftien jaar nog *wel* onverkort geldig zijn, maar ook omdat het standaardwerk nog steeds in een grote behoefte blijkt te voorzien.

www.huygensinstituut.knaw.nl

www.dbnl.org

www.aup.nl

Inleiding

Naar de letter richt zich tot editeurs, studenten en uitgevers. Het wil een handleiding zijn voor iedereen die een tekst *uitgeeft* van een auteur die niet meer in leven is. Eigenlijk is het ook bedoeld voor iedereen die een tekst *leest* van een auteur die niet meer in leven is, want te weinig lezers beseffen hoe kwetsbaar historische teksten zijn en hoe afhankelijk van uitgaven die *naar de letter* juist zijn. Dit boek wil lezers hiervan bewust maken. De vakgenoot-editeur die dit stadium voorbij is, mag verwachten in het handboek een overzicht te krijgen van de uiteenlopende problemen die zich voordoen bij het verzorgen van een editie. De verschillende oplossingen die gekozen kunnen worden, heb ik naast elkaar gezet. De vakgenoot kan nagaan of er zich in andere edities vergelijkbare gevallen hebben voorgedaan en hoe die verwerkt zijn. Daarnaast geef ik de vele theoretische discussies over het editeren die er de laatste jaren op internationaal niveau gevoerd zijn beknopt weer, althans voor zover ze mij nog van belang lijken. De vele literatuurverwijzingen vergemakkelijken diepgaander onderzoek. Studenten kunnen *Naar de letter* bestuderen om inzicht te krijgen in de editietheorie en -praktijk. Aan de hand van voorbeelden wordt duidelijk gemaakt hoe een editeur te werk gaat. Ze treffen een vaste terminologie aan en ze leren hoe een editie beoordeeld moet worden. Speciaal voor hen eindigt elk hoofdstuk met een geselecteerde bibliografie met leesaanwijzingen. De derde groep tot wie ik me richt is niet de minst belangrijke: de uitgevers. Zij zouden het *Handboek* moeten raadplegen om te weten hoe historische teksten *niet* uitgegeven moeten worden. Ik hoop dat zij zich na lezing van *Naar de letter* beter dan voorheen realiseren dat een heruitgave van een oudere tekst iets anders is dan een boek onder de kopieermachine te leggen, en dat er minimumeisen zijn waaraan een verantwoorde editie moet voldoen.

Het is de bedoeling dat in *Naar de letter* de voornaamste moeilijkheden

waar een editeur mee te maken krijgt, aan de orde komen. Het boek geeft aanwijzingen voor oplossingen. Ik heb geen strakke en rigide regels opgesteld die editeurs al dan niet gedwee kunnen opvolgen. Elke tekst brengt zijn eigen problemen mee, en eenheidsvoorschriften zijn er niet te geven voor een editie. Wel heb ik ernaar gestreefd richtlijnen te geven en in de terminologie duidelijkheid te brengen. Ook hoop ik dat er een consensus bereikt wordt over de eisen van een wetenschappelijke editie.

Het *Handboek* behandelt zowel de editie van manuscripten als die van gedrukte werken. De nadruk ligt op literaire teksten, maar eigenlijk zijn er geen principiële verschillen tussen de werkwijzen bij het editeren van literaire, filosofische, geschiedkundige of andere teksten. De voorbeelden zijn voornamelijk gekozen uit de Nederlandse literatuur van na de uitvinding van de boekdrukkunst tot in het heden.

Met een aantal beperkingen moet de gebruiker rekening houden. Het editeren van middeleeuwse – en oudere – handschriften blijft buiten beschouwing. Door de achterliggende overleveringsgeschiedenis heeft het uitgeven van deze handschriften een eigen problematiek die op edities van modernere teksten niet van toepassing is. Ook op het editeren van teksten uit de allereerste periode van de drukkunst, de tijd van de wiegedrukken ga ik niet in, omdat binnen de boekwetenschap een specialisme voor die periode ontwikkeld is. De analytische bibliografie is een specialisme dat wel verwant is aan de editiewetenschap, maar eigen doelstellingen heeft. Toch is kennis van de analytische bibliografie noodzakelijk voor elke editeur die reeds eerder gedrukte werken uitgeeft. Hierin geef ik een beknopte inleiding, wetend dat de analytische bibliografie het best in de praktijk geleerd kan worden, bij voorbeeld door deelname aan een cursus. De theoretische discussies over het editeren zijn alleen weergegeven als ze van direct belang zijn voor de praktijk. Oudere discussies, van vóór 1970, zijn verwerkt wanneer ze nog steeds geciteerd worden. Dat de voorbeelden zijn toegespitst op de Nederlandse literatuur heeft tot gevolg dat enkele teksten vaak aangehaald worden. Niet omdat ze zo uniek zijn, maar omdat er goede edities van bestaan waarin de tekstproblematiek duidelijk zichtbaar geworden is. Een zekere bevoordeling van de negentiende eeuw zal de lezer niet ontgaan – zelfs de schrijver van een handboek editiewetenschap kan haar voorkeuren niet altijd bedwingen.

Het *Handboek* is zo opgezet dat de lezer door de hoofdstukken te volgen stap voor stap de werkwijze bij een editie leert kennen. De opeenvolging van de hoofdstukken loopt dus synchroon met de werkwijze, zij het dat ik af en toe uitweid om extra informatie te geven die ik noodzakelijk acht voor de editeur. Toch kunnen de hoofdstukken ook afzonderlijk geraadpleegd worden. *Naar de letter* begint met een zeer beknopte vakgeschiedenis voor zover die nodig is om een lijn te kunnen trekken van de klassieke filologie naar de moderne teksteditie die ontstaat met Lachmann. De opkomst van de verschillende editiescholen in Duitsland en in de Angelsaksische landen wordt geschetst, en de invloed daarvan in Nederland. Ik vervolg met de vragen die

een editeur zich moet stellen voor hij een beslissing over een editie neemt. Welk werk wil hij editeren en waarom? Op welk doelpubliek wil hij zijn editie afstemmen? Deze beslissingen kunnen niet los gezien worden van het materiaal dat hij wil editeren. Heeft hij te maken met onuitgegeven manuscripten, of met onvoltooide versies van een werk, dan zal hij een ander soort editie maken dan wanneer hij een zoveelste druk editeert. De verschillende editietypen die er zijn en de eisen die daaraan gesteld worden heb ik teruggebracht op de drie voornaamste : de historisch-kritische editie, de studie- en de leeseditie.

Het materiaal van de editeur moet meestal nog bij elkaar gezocht worden. Welke bronnen hij moet verzamelen en hoe hij die kan selecteren, is een volgende kwestie. De werkwijze bij het samenstellen van een objectieve en een subjectieve bibliografie beschrijf ik stap voor stap. Waar de editeur manuscripten en drukken vindt, welke sluipwegen hij moet bewandelen om zoveel mogelijk materiaal bij elkaar te halen en tot waar de grenzen van het onderzoek gaan, geef ik in het hoofdstuk 'Zoekwegen' aan. Zowel de mogelijkheden als de beperkingen van bibliografische hulpmiddelen leert men hier kennen. Aan het eind van zijn bibliografische speurtocht heeft de editeur een bonte hoeveelheid materiaal, die nog geselecteerd moet worden. Hier komt het moeilijke begrip 'autorisatie' aan de orde. In principe komen alleen geautoriseerde bronnen in aanmerking voor een editie, maar er zijn uitzonderingen hierop mogelijk. De volgende stap van de editeur is de keuze van de basistekst, dat wil zeggen de tekstversie die gekozen wordt voor de editie. Prioriteiten bij de keuze liggen nergens vast, maar ik probeer toch aan te geven wat het zwaarste zou moeten wegen. Nadat de keuze voor de basistekst gemaakt is, kan de editeur beginnen aan de vervaardiging van de leestekst. Maar niet voordat hij zich verdiept heeft in de fouten die in teksten kunnen sluipen en de oorzaken ervan. Zowel in handgeschreven als in gedrukte teksten komen dezelfde soorten vergissingen voor. Als de basistekst een gedrukte versie is, heeft de editeur kennis nodig van het productieproces van boeken om fouten te kunnen beoordelen. De ontwikkelingen in het productieproces vanaf de vroegste tijden van de handpers tot aan het computerzetten beschrijf ik beknopt, met de gevolgen ervan voor editeurs. De editeur van teksten uit de handzetperiode heeft een extra zware taak, omdat hij zich ook moet buigen over de keuze van het juiste exemplaar voor een editie. Dat wil zeggen dat hij exemplaren moet collationeren en een analytisch-bibliografische beschrijving van een boek moet kunnen maken. Beide vaardigheden leert men toch het beste in een cursus, beter dan in de korte inleiding die ik geef. Centraal staat het hoofdstuk over de constitutie van de leestekst. Hier vindt men de koninklijke weg voor de vervaardiging van een editie beschreven, namelijk met bestudering en vergelijking van alle versies. maar daarnaast geef ik aan dat er onder bepaalde voorwaarden ook minder omslachtige wegen gevolgd kunnen worden. Als er ondanks mijn goede voornemen toch ergens in *Naar de letter* voorschriften te vinden zijn, dan staan ze hier : wanneer mag een editeur ingrijpen in een tekst, wat mag hij met de spelling doen, welke typografische normaliseringen kan hij toepassen?

Als de leestekst klaar is, brengt de editeur van een varianteneditie de verschillende versies van het werk onder in een apparaat. De verschillende manieren om varianten weer te geven toon ik in voorbeelden. In samenwerking met het Constantijn Huygens Instituut doe ik voorstellen om tot uniformering van de te hanteren tekens en siglen te komen. Het strikte editeerwerk is na de vervaardiging van het variantenapparaat klaar, maar gewoonlijk moet een historische tekst becommentarieerd worden om enig effect op hedendaagse lezers te kunnen sorteren. Een doordachte commentaar is van groot belang en kan de historische afstand tussen lezer en tekst overbruggen. Ten slotte moet de editeur overwegen in welke volgorde hij de verschillende onderdelen aan zal bieden. Met specifieke problemen hebben editeurs van brieven, dagboeken en historische documenten en die van nalatenschappen te maken. Het gebruik van de computer bij edities vormt het slotakkoord van *Naar de letter*. De mogelijkheden die er tot op heden zijn, worden zo kort mogelijk beschreven, beducht als ik ben voor de snelle vergrijzing van de informatie op dit gebied. Elk hoofdstuk sluit met een beredeneerde bibliografie. De titels hierin zijn geselecteerd op bruikbaarheid voor verder onderzoek. Bijlage 1 bevat een lijst van Nederlandse nationale bibliografieën, ontleend aan het computerprogramma BIZON. In Bijlage 2 vindt men de Amerikaanse criteria voor beoordeling van een editie, zoals die gehanteerd worden door het Center for Scholarly Editions. In het zakenregister zijn alleen verwijzingen opgenomen naar die bladzijden waar het trefwoord specifiek aan de orde komt. Het personenregister is in het zakenregister verwerkt.

Hoewel *Naar de letter* in nauwe samenwerking met het Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis samengesteld is en als geautoriseerd door het CHI kan gelden, en hoewel de inhoud het resultaat is van de consensus die in de projectcommissie bereikt werd, ligt de verantwoording voor de slotversie, zoals vanzelf spreekt, bij mij.

Nu *Naar de letter* er is, zouden er in twee opzichten verbeteringen kunnen ontstaan. Niet alleen hoop ik dat edities in Nederland bij alle uitgeverij en aan alle universiteiten en instituten uitgevoerd zullen worden volgens de beschreven wetenschappelijke normen. Nog belangrijker lijkt het me dat dit *Handboek* misschien een impuls geeft aan een nieuwe generatie editoren, die zich geroepen voelt om nieuwe edities te gaan verzorgen. Want er liggen nog ongelooflijk veel teksten uit het verleden als slapende Doornroosjes te wachten op de prins die ze wakker kust.

1. Korte geschiedenis van het editeren

Zolang een auteur zelf bemoeienissen met de verspreiding van zijn tekst heeft, is een editeur niet nodig. Maar teksten kunnen buiten de schrijver om overgeschreven worden en er kunnen buiten zijn weten herdrukken gemaakt zijn. Het oorspronkelijke manuscript kan verloren raken, en er kunnen afschriften van afschriften in omloop komen. Exemplaren van eerste drukken die zeker bestaan hebben, kunnen onvindbaar blijken, waardoor alleen latere, vaak minder betrouwbare, drukken raadpleegbaar zijn. Dan wordt het tijd voor een editeur.

Waar moet de eerste editeur in de geschiedenis van teksten gezocht worden? Op een gegeven moment is iemand zich gaan afvragen of bepaalde passages, zinnen of woorden in een overgeleverde tekst wel overeenkwamen met wat er in de auteurstekst had gestaan en is daar onderzoek naar gaan doen. Wanneer deze persoon op basis van dit onderzoek de tekst opnieuw uitgaf, en nu met kritiek op de overgeleverde tekstvorm, kan hij een editeur genoemd worden en dan is er sprake van tekstkritiek en een vorm van editeren.

Hoewel de moderne editietechniek ontstaan is in de negentiende eeuw, moeten haar wortels al veel vroeger gezocht worden. De eerste vormen van wetenschappelijke tekstkritiek werden beoefend door filologen. De term filologie heeft in verschillende tijden en talen uiteenlopende betekenissen gehad, maar is eigenlijk een verzamelnaam voor alle onderzoek naar teksten en hun verhouding tot de cultuur waarin ze ontstaan zijn. Aan het begin van filologisch onderzoek staat de tekstkritiek: de filoloog start met de vraag of de tekst die hij wil onderzoeken wel authentiek is, en geen 'vervalsing' uit latere tijd. De teksten van het Oude en Nieuwe Testament en van diverse klassieke werken bij voorbeeld zijn slechts overgeleverd in gebrekkige afschriften.